

ШЕДЕВРИ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ

Андрій Чайковський

САГАЙДАЧНИЙ

Андрій Чайковський
САГАЙДАЧНИЙ

«Сагайдачний» Андрія Чайковського — історичний роман, у якому автор відтворив широке епічне полотно, зобразив козацького полководця мужнім і сміливим патріотом.

Перу автора належать також й інші твори, зокрема, «За сестрою», «В чужім гнізді», «Малолітній», «Своїми синами», «Панич», «Жовнір», «Хто винен», «За віхоть сіна» тощо. Андрій Чайковський — український письменник і громадський діяч, майстер романтично-історичної та психологічної прози.

Оглавление

Андрій Чайковський
САГАЙДАЧНИЙ
КНИГА ПЕРША. ПОБРАТИМИ

I

II

III

IV

V

VI

VII

VIII

IX

X

XI

XII

XIII

XIV

XV

XVI

XVII

КНИГА ДРУГА. ДО СЛАВИ

I

II

III

IV

V

VI

VII

VIII

IX

X

XI

XII

XIII

КНИГА ТРЕТЯ. ДО СЛАВИ

I

II

III

IV

V

VI

VII

VIII

IX

X

XI

XII

Примітки

1

2

3

4

5

6

7

8

9

10

11

12

13

14

15

16

17

КНИГА ПЕРША. ПОБРАТИМИ

Присвячую незабутній пам'яті мого найкращого товариша і друга д-ра
Євгена Олесницького

Уродилъся онъ въ краяхъ Подгорскихъ Перемисскихъ
Вихованъ въ вѣрѣ церкви всходней зъ лѣтъ дѣтинскихъ
Шолъ потомъ до Острога, для наукъ уцтывыхъ...
Которыи тамъ квітли...

**З книги «Вършъ на жалосный погребъ зацного рыцера Петра
Конашевича Сагайдачного, гетмана войска его кор. милости
Запорозкого, зложоний презъ инока Касіана Саковича, Київ, 1622**

Напередодні святих апостолів Петра і Павла 1590 року замітний був із самого ранку на Перемиському шляху в Новому Самборі, довкруги церкви святого апостола Пилипа, незвичайний рух.

Ця церква стояла край високого берега, серед хат, де жили православні. Тоді, на підставі королівського розпорядку, не вільно було всередині городських мурів ставити православних церков. Цього дня з'їздилися православні з усіх сторін і ставали на площі недалеко церкви. Ціла площа заставлена возами різного роду. Вози з плетеними полукішками, з полукішками із липової кори або дощенок, з кованими або босими колесами. Поміж ними роїлося від людей у різних одягах. Одні поприїздили з жінками на возах, другі на конях або поприходили пішки. Народу і не злічиш: у полотняних свитках та в синіх шляхетських капотах, в чоботях або постолах. Жінки повбірані святково, аж мерехтіло в очах од різних кольорів, — начеб того макового цвіту натикав.

Найбільше було шляхетських капот. Ціла самбірська земля, від річок Верещиці, Дністра і Стрию аж до Карпатських гір, мала тут своїх заступників. Народ стояв купками і готорив усюди на одну тему: цього дня мав приїхати до Нового Самбора перемиський владика Стецько Брилинський із Спаського монастиря, куди він у той час, не почуваючи себе безпечним на владичому престолі в Перемишлі, перебрався жити.

Владика заповів свій приїзд на це велике свято, щоби відвідати свою паству та підтримати у людей православного духа.

В Самбірщині, що належала до королівщини, було найбільше малоземельної української шляхти, а вона,

хоч їй переслідували православну церкву, найзавзятіше її держалася, не дала себе нічим відстрашити.

Не було закутини на цілій Україні, де би жило стільки тої шляхти, що тут. Шляхта жила в збитих одноцілих громадах, почувала в собі силу, держачися разом, була всупереч свого вбожества бадьора, і вона одна була сильною опорою благочестя. Цілі села — Чайковичі, Білина Велика, Лука, Ортиничі, Гординя, Кульчиці, Городище, Сілець, Бережниця, Бачина, Топільниця, Явора, Комарники, Ільник, а далі в Стрийщині: Крушельниця, Корчин — були густо заселені шляхтою, що виводила свої шляхетські клейноди ще від князя Льва, дорожила ними і, хоч як намагався польський уряд взяти їх у підданство, стояла твердо за свої вольності і за православну церкву.

Як тільки розійшлася вістка, що приїде їх владика, такий самий шляхтич, як і вони, Стецько Брилинський, то по цілій околиці мов запалив: з усіх сторін напливала шляхетська братія.

На площі було дуже глітно і гамірно. Говорено про переслідування православної церкви, про відступництво великої шляхти. Міркували про те, чому владика не живе в Перемишлі. Тут і там давалися чути голоси погрози. Один бадьорий шляхтич у синій капоті, з шаблюкою при боці на ремінці вигукував завзято і піддавав думку, щоби шляхта силою ввела владика на його перемиський престол і держала гонорову сторожу біля його особи, коли б латинство захотіло йому яке лихо заподіяти.

— Силою постоїмо, панове-браття, за нашим правом і тих собачих синів на шаблях рознесемо.

Заповідалася пречудна літня днина. Сонце вже високо піднялося та стало добре припікати.

Отець Атанасій, монах Спаського монастиря, що був при церкві святого Пилипа парохом, а заразom в одній

особі завідував церковною школою, від самого ранку був на ногах і всюди робив порядок.

Усі сподівалися приїзду владики зранку, тепер стали нетерпеливитися, чому його досі нема? Дехто завважив, чи не приключилася дорогому гостеві яка пригода по дорозі.

— Яка ж тут може бути пригода? Владику супроводжують Бережницькі та Бачинські. Шляхта певна, не допустить.

— То добра шляхта і певні люде, то правда, — говорив пан Сілецький Яким. — Але не завадило б, якби ми так, зібравшись у гурток, виїхали на конях назустріч, — було б то і гарно, і почесне, і владиці було б це мило, що ми його шануємо.

— Й не гаючись треба так зробити, — обізвався старий Грицько Жмайло, або Цьмайло, з Кульчиць. — Ану, панове-браття, на коні, та й з богом! Я їду з вами.

— Добре так, — гукали скрізь, — веди нас, пане Грицьку!

Шляхта стала розходитися до коней. Дехто мав верхового коня напоготівлі, інші випрягали з возів, а дехто позичав коня в сусіда.

Грицько Жмайло-Кульчицький був собою помітний чоловік. Середнього росту, кремезний і плечистий дідуган, з білим як молоко волоссям, з довгими сивими вусами. Одягнений був у капоту з синього сукна, густо позаду збирану, в сивій смушковій шапці, із синім дном. Був оперезаний цвітистим поясом, до якого прип'ята була здоровенна крива шабля.

Найстарші люде говорили, що йому минуло вже сто років. Лице у нього було рум'яне і здорове. Не вадило йому, що мав дві борозни на лиці і чолі від шаблі. На світ дивився весело сивими очима.

Тим часом шляхта гуртувалася на вільній площі.

Внук Грицька привів йому кремезного коня. Старий вискочив справно на сідло, поправився, оглянув гурток,

виїхав наперед гурту і скомандував:

— Чвірками! — Відтак оглянувся на церкву, здійняв шапку і перехрестився тричі: — Во ім'я господнє! Вперед!

Усі зробили те саме, впорядкувалися і рушили за Грицьком. Як минули вже хати перемиського передмістя, вони розділилися по обидва боки дороги і їхали незаметно поміж придорожніми вербами.

Старий Грицько вийняв з кишені люльку, набив тютюном і викресав огню. Він був вдоволений, веселий і усміхався під вусом, не говорячи ні слова.

Проїхали так, гуторячи між собою, з годину, аж помітили з другої сторони ватагу людей, що проти них їхала.

— Се, певно, владика! — заговорили всі майже в один голос.

Так воно і було. Серединою дороги їхала коляска. Видно було золотий хрест владичий, від якого відбивалися яркі промені сонця.

— Нуте, панове-браття, ушикуймося на дорозі як слід і так під'їдьмо достойно і з повагою, — говорив один із шляхти.

— Тихо там! — гукнув Грицько до своїх. — Ховатися і шаблі напоготові!

Тепер усі завважили, що під лозами над Дністром коїться щось незвичайне. Щораз більше людей виїздило з ліз і ставали рядком. Почет владичий зближався щораз. Здається, що ніхто з них не міг бачити, що над Дністром діялося.

Навпаки, Грицько бачив і одних, і других. Його варта, їдучи, крилась між вербами, і ніхто ані з дороги, ані від ліз не міг її завважити.

Ті, що супроводжували владику, вважали себе безпечними. Весело гуторили, а для увеселення владики заводили герці, перебігалися, підкидали вгору шапки і відтак їх ловили в повітрі. І з того вийшло

замішання в цілому гурті, аж наблизилися до того місця, де стояла підозріла громада під верболозами.

В ту хвилю громада заревла пекельними голосами «алагу!» і, мов яструби, кинулася з шаблями, списами і ломаками на владичу дружину. Набіг був несподіваний. Шляхта, що супроводжувала владику, не встигла впорядкуватися до оборони, як на них напали з усіх боків і стали бити.

Тепер Грицько виїхав на середину дороги і, добуваючи шаблі, гукнув:

— То не жарту, пани-браття! На дорогу! Шаблі в руки і скоком! В ім'я боже!

Старий наче відмолодів. Стиснув коня і почвалував передом, а шляхта лавою за ним.

Прискакали в саму пору.

Багато Бережницьких та Вачинських лежало на землі побитих та покривавлених, їхні коні, позадиравши хвости, налякані, розбігалися на всі сторони. Якийсь забруднений голодранець простягнув руку до сивої владичої голови, як у тій хвилі прискочив Грицько і одним ударом відрубав йому руку. Кров жбухнула на владичу одіжку. Жмайлова дружина рубала завзято куди попало. Отямились і Бережницькі та Вачинські і собі стали відбиватися. Боротьба тривала коротко. Напасники, побачивши перемогу, стали втікати в лози. За ними пустилися навздогін, ловили та в'язали мотузками.

Грицько став перепитувати бранців, хто вони і хто їх на таке злочинство підбив. Вони призналися, що їх згуртував якийсь ксьондз із Самбора, обіцяв заплатити по золотому і дати коня, а вся добыча буде їхня.

Була тут всіляка збиранина: були татари, волохи і голота самбірська.

Грицько видав короткий засуд:

— Усіх на гілляку! — Він вказав на якогось кремезного татарина і приказав: — Повішай усіх, а тебе

пустять на чотири вітри. Ти, Прокопе, тут останешся, — каже до свого внука. — Останешся тут з кількома шляхтичами і допильнуєш, щоби так було зроблено, як я присудив, я, Грицько Жмайло-Кульчицький!

Татарин зараз засукав рукави і брався по одному вішати на вербі.

Грицько скомандував:

— Рушай до города!

— Пане Грицьку! — гукала шляхта. — Владика вас кличе до себе.

Грицько зміркував, що згаряча не привітався з владикою, і стало йому ніяково. Зблизився до владичої коляски, як винуватець, зліз з коня, зняв шапку і взяв владика за руку, щоби поцілувати.

— Не слід тобі, пане-брате, цілувати мене в руку, ти мій спаситель, а і віком від мене старший. — Владика поцілував його в голову і обняв рукою за шию.

— Либонь, що старший, та все ж ваша милість великий достойник нашої церкви, а я вірний син тої церкви.

— Спасибі тобі, брате, з цілого серця, спасибі, і вам усім, мої діти, що виручили з нещастя. Сідай, пане Грицьку, біля мене. Маєш до того повне право. Скільки тобі літ?

— Пішло вже на другу сотню, ваша милість, — говорив весело Грицько, сідаючи до коляски. Може, був би на те не зважився, та владика таки насилу його втягнув.

— Благословення господнє на тебе і твій увесь рід, — говорив владика, благословляючи його хрестом. — Велика у тебе сім'я?

— Славити господа небесного, і злічити не можна. Я вже й правнуками величаюся.

— Сини мої любі, — говорив владика, звертаючись до шляхти, що густо обступила коляску, — ви одинока підпора нашої благочестивої віри і церкви!

Він устав у колясці і благословив довкруги хрестом.

Грицькові було пильно приїхати до міста, де всі нетерпеливо вижидали, тож сказав:

— Преосвященний отче, нам пора. Народ много вижидає вашу милість, як спасителя.

Владика призволив, і Грицько дав знак, щоби рушали.

— Пане-брате, — каже владика, — ти дуже жорстоко поступив з тими людьми.

— На те вони заслужили, таке воєнне право.

— Не по-християнськи...

— Вони теж не по-християнськи поступали собі.

— А на мою просьбу ти б не помилував їх? Заберіть собі їхню добичу воєнну, та й годі...

— Просьба вашої милості для мене приказ. — Грицько встав і велів візникові станути. Відтак каже до одного із шляхти: — Скоч до Прокопа зараз, скажи, що на приказ їх милості я їм усім дарую життя, але по двадцять п'ять київ мусять дістати, та й годі! А на добичу воєнну я не числю, ваша милосте, — каже, звертаючись до владики, — стільки тої добичі, що кіт наплакав, то голота...

Поїхали далі.

— Бог тебе напутив, мій брате, що ти в саму пору прибув на поміч.

— Воно нічого без божої помочі і божого напучення не робиться, — каже Грицько, знімаючи шапку і хрестячись побожно, — але я заздалегідь розвідав, що коїться. Нині вранці їхав я з моїми кульчичанами у город повітати вашу милість... Уже під самим городом, зараз біля замку, дивлюсь, а там, за валами, шикуються якісь люде на конях. Вони мене не бачили, як я обережно до них наблизився. Було мені це підозріле, сам не знаю чому. Сама збиранина, голодранці. Відтак побачили мене, та й нічого — не зачіпають, навіть не звертають на мене уваги, а далі всі шнурком потягли на цей бік по

Дністрові. Мене наче промінь божий освітив: еге, гадаю, звідтам над'їде владика, хіба ж вони на його повітання їдуть?... Догадався я чогось недоброго і лише на вус намотав. Та, видко, дух святий не лише мене освітив, бо ось я йно готовивсь скликати шляхту, як один випередив мене, висказуючи побоювання щодо безпеки вашої милості... і все в пору, в божий час склалося.

— Ти, пане-брате, бувалий чоловік...

— Бував по божому світу, з козаками волочився, два сини там поклали голови, — ми татарву шарпали, — а я таки на старості літ вернув у рідне село, свої кості тут зложити, коли мене Господь покличе.

— Дуже я тобі вдячний, що ти помилював тих людей, стільки було би душогубства через мою особу. Не подумав ти, що їх краще під суд віддати. В Самборі ж обов'язує магдебурзьке право...

— Під суд? Під право? Ваша милосте! Судили би їх ті, що їх послали і, певно б, випустили, а так бодай будуть мати пам'ятку, наша шляхта має тверду руку. Не зараз їм захочеться гільтайства і сваволі...

Як наблизились до города, Грицько зліз з коляски, сів на свого коня і поїхав передом. Він гукав по дорозі:

— Народе православний, завертайте на місце! Порядок! Ви за мною, шляхто, ставайте недалеко городського валу та пильно назирайте на голоту, яка на валах зібралася, а то може знову напасти на нас і наробити нам бешкету.

Він показав на городські вали, де справді аж роїлося від усякої збиранини, що тут згуртувалася.

Владича коляска могла лише поволі проїхати серед безчисленної товпи на Перемиській шляху. Люде вітали свого владика вигукуючи, а він золотим владичим хрестом благословив народ.

У церкві вдарили в усі дзвони. Отець Атанасій йшов назустріч владичі з хоругвами.

Владика, вже сивий старець з довгою бородою, зліз із коляски, надяг владичі ризи, і так вільною ногою цілий почет завернув до церкви.

Перед церквою стояли школярі церковної школи під проводом своїх вчителів. Ця школа містилася біля церкви. Ходили до неї не лише діти тутешніх православних, але також довколишньої шляхти з поближких сіл.

Вступивши в церкву, владика відправив молебень, а відтак, звертаючись до людей, подякував браттям шляхті, що не допустили зневажити благочестивої віри її ворогам, не дали знущатися над його сивою головою, та просив їх, щоби завжди, коли цього зайде потреба, постояли за православну церкву.

— Ви, брати шляхта, осталися тут одинокою опорою батьківської віри, ви одинока її защита. Наша прадідна віра переживає тепер тяжкі часи. Рим напосівся її знищити. Наші вельможі цураються її і переходять на латинство, бо у тім бачать свою користь. Не велика нам користь з такої пастви, що з легким серцем покидають свою віру, та все ж таки, ніде правди діти, одна підпора за другою паде, а увесь тягар оборони спадає на ваші плечі. Кажу, на ваші, шляхетські плечі, бо друга половина її визнавців, хлопство, не має своєї волі і нічого нам допомогти не може. Не даймо ворогові благочестя торжествувати! Чи обіцяєте мені, мої дорогі діти, що не покинете нашої бідної матері, що останетеся їй вірними до послідньої хвилі життя, що видержите в благочесті?

— Не обіцяємо, а присягаємо усі на те, — гукнув старий Грицько, що стояв між першими.

— Присягаємо всі! — гукнув народ, і шляхта стала витягати вгору свої шаблі.

Владика сказав:

— Амінь! — і благословив народ хрестом. В його очах блищали сльози. Відтак каже: — Народе православний! В особі цього старця обнімаю вас усіх, а за вашу

готовність і твердість благословлю вас оцим хрестом, його посвятив єрусалимський патріарх на гробі спасителя. Благословлю вас, вашу сім'ю, ваші хати і поля.

Владика вийняв малесенький хрест, поцілував його з пошаною і благословив народ.

— Амінь! — гукнули всі.

Народ став плакати та обнімати друг друга. Усі почували себе тут рівними, дітьми одної церкви.

Стали виходити. Народ висипався на майдан, мов бджола з улія під рійку. Владика повели під руки два найстарші чоловіки до школи.

В школі привітав його отець Атанасій відповідною промовою, а школярі відспівали кант, скомпонований на те свято одним учителем.

Владика засів на почеснім місці, і зараз розпочався екзамен.

Особливо звернув на себе увагу старший уже хлопчина. Він відповідав дуже гарно, хоч голос у нього дрижав зі зворушення.

— Як тебе звуть, люба дитино? — питає владика.

— Марко Жмайло-Кульчицький.

— Це мій правнук, — каже старий Грицько, ясніючи з радості.

— Благословення господнє! Його би, пане Грицьку, послати до вищої школи на науку, нам треба людей вчених.

— Раяли мені це панове вчителі, і я про те думав, раяли, до котрого ліцея єзуїтів, та я не можу цього зробити, боюся, щоби з нього не вийшов перевертень, на ганьбу нашого роду.

— Чого ж до єзуїтів? Хіба ж у нас нема православних шкіл? От школа братства ставропігійського у Львові... або школа князя Острозького в Острозі... Не всі ще вельможі нас покинули.

— Чував я про це, та не під силу мені.

— Не журись, славний прадіде. Мого письма до князя, їх милості, вистачить, що його візьмуть не лише до школи, але і до бурси. Ти лише одержину приладь — і вишли.

Старий Грицько страх як зрадив. Він давно мріяв про те, щоби хтось з його численної родини вийшов у світ між людей, став вченим чоловіком... славним. Старий дивився в Марка, як в образок.

Та розмова велася стиха, а під час того йшов екзамен далі.

Владика прикликав до себе Марка і погладив його по голівці:

— Маєш, дитино, охоту до науки, то твій прадід пошле тебе до школи вищої, геть далеко звідсіля, — поїдеш?

Марко м'яв шапчину в руці, спустив очі вниз і каже:

— Поїхав би, якби поїхав зі мною Петро.

— Хто це Петро? — питає владика.

— Я! — встає такий самий хлопець в шляхетській одержині. — Петро Конашевич.

— Ходи сюди, дитинко.

Петро підійшов до владики, а той став його сам випитувати. Відповіді були напрочуд гарні.

— Чий ти, синку?

Грицько відповів за нього:

— Це сирота. Батько поліг, як ми відбивалися від татар у Кульчицях, маму вбили теж. Трилітнього сироту взяв по присуду громади мій унук Степан Жмайло, батько оцього Марка. Хлопчиська так полюбилися, що один без другого жити не можуть. Як я казав Марка віддати в школу, так ані дай боже без Петра. Я їх обох віддав. Разом вчаться, та мій рід любить його, як свою дитину.

— Де любов, там і благословення боже, — каже владика. — Добре, дітоньки, я подбаю, що вас обох приймуть... Підійдіть сюди ближче.

Хлопці приступили до владичої руки. Обидва були однакового росту. Владика придивлявся пильно Петрові, дивився в його розумні очі та гладив по голівці.

— Слухайте, діти! Підете в світ, а при пильності вийдете на великих людей. Не забувайте ж ніколи, звідкіля ви вийшли. Останьтеся до смерті вірними синами православної церкви, не забувайте за рідну стріху, за наш бідний руський народ. Я вже старий і більше вас не побачу на цьому світі. Поводьте себе так, щоб я міг на тому світі вами радіти. Пам'ятайте, що моя душа і з того світу зоритиме за вашими ділами. А ось вам на спомин від вашого архієрея. — Владика вийняв і дав їм по хрестикові та позавішував на шиї. — Ніколи з цим скарбом не розставайтеся, він вирятуює вас із дна моря, — я благословлю вас у далеку дорогу. Жийте на славу нашої церкви, на славу святої Русі!

Хлопці були такі врадувані, що не знали, що з ними робиться.

Аж старий Грицько нагадав їм, що треба поцілувати владичу руку, та справив їх на місце. Таке відзначення для кульчичан розійшлося блискавкою між народом. Люде товпилися під вікнами школи, ставали на пальці, щоби понад голови других побачити таке чудо-диво, щоби побачити тих хлопців, яких бачили щодня.

Тим часом пригода, яка скоїлася вранці з нападом на владичу, донеслася у город. Котрийсь з гільтаїв добрався туди і оповідав, прибільшуючи страхіття: шляхти було там кілька тисяч, усіх напасників перевішали, а тепер лагодяться напасти на город і всіх перерізати. У страху великі очі. Кожний, оповідаючи далі, прибільшував. Донеслось до городської старшини, і всі дуже налякалися. Позамикано всі ворота. Цехмістри скликали свої цехи і роздавали зброю. На валах і мурах города появилися узброєні люде. Народ молився по костьолах, благаючи божої помочі.

Православні, бачачи це, думали, що з города нападуть на них. Запанувало велике подразнення. Шляхта стала готуватись до оборони. Кожний хапав, що в руки попало. Як не було шаблі, то відпинали люшні від возів. Треба було вибирати ватажка. Всі шукали за Грицьком, бо лише він міг завести лад.

Шляхта не втерпіла і викликала Грицька зі школи. Стали йому розповідати один наперед одного. З того вчинився під школою великий галас.

— Та-бо говори один, бо нічого не розберу. — Вислухавши уважно, каже: — На те вони не зважаться. То якась сплетня. Коли б так справді було, то хтось із наших остеріг би нас, та ж там живуть і наші люде. Треба справу перевірити. Підождіть на мене, лише спокійно, не робіть галасу, не треба турбувати владику.

Він пішов прямо під городські ворота і, вимахуючи шапкою, каже:

— А що там, панове, так заворушились, чи татарів вижидаєте?

Ніхто не знав, що йому відповісти.

— Створіть ворота і впустіть мене до города, а то до завтра не розмовимося.

Сторожа на валах стала нараджуватись і порішили, що не буде ніякої небезпеки, як одного чоловіка між себе пустять.

Створили ворота, і Грицько пішов.

Шляхта за ним кликала:

— Не йдіть, Грицьку, то якась зрада.

Але він на те не зважав, пішов прямо до ратуші, де зібралися райці радити над обороною города.

Усі дуже здивувалися, побачивши його тут. Всі знали добре старого Грицька Жмайла задля його віку і розуму.

— Що у вас, панове, твориться? На війну готуєтеся?

— То ви нам війну готуєте, а ми лише обороняти себе будемо.

— Свят господи! А вам що у голову набрело? Хіба ж вітання свого владики — то війна?

— Шляхта хоче на город напасти, — обзивається один, — за те, що якісь гільтаї вашого біскупа зневажили.

— Хіба ж то ви тих гільтаїв на наших послали? За те, що вони поважилися, дістали таку прочуханку, що їм відхочеться; кілька навіть повисло на гілляці, і на тім досить. От розумні ви голови. Тому, хто вам таке доніс, дайте киями, не лякайте народу даремне, бо справді готово прийти до якої бучі.

— Поручаєтесь нам за безпеку города? — питає бургомістр.

— То смішне, ну, але для вашого спокою я вам поручаюсь. Грицько Жмайло вміє додержати слова. — Грицько подав бургомістрові руку. — А ви поручаєтесь, що городські гільтаї не будуть нас зачіпати?

— Поручаюсь.

— Отож по тім слові бувайте здорові, а як сонце зайде, йдіть спокійно спати.

Він вийшов із ратуші, бурмочучи під ніс:

— Оцапіли!

Опісля — так у городі, як і на площі біля церкви, — всі заспокоїлися.

Тут до пізньої ночі гомоніло, як в улію.

II

Про те, що того дня в Самборі сталося, довідалися кульчичане, ще заки Грицько Жмайло вернувся до села. Котрийсь із Кульчицьких вернувся ще того самого дня додому і тут розповів усе подрібно, як вітали владику, як побили гільтаїв, що діялося в школі, яка честь впала на кульчичая через старого Грицька.

Деякі завидували Грицьковому родові, як то між людьми буває. Інші величалися тим. Вістка йшла від хати до хати і, як усе, прибільшувалась. Хрестики, які подарував владика хлопцям, перемінилися на щирозолоті. При тім була велика мошонка з дукатами, які дач владика старому Грицькові на дорогу до того города, до великої школи, якої навіть назвати не вміли.

Грицько Жмайло пересидів у Самборі чотири дні. Вернувся аж по всьому, коли владика від'їхав до Спаського монастиря. Грицько з кількома значнішими шляхтичами супроводжував його аж на місце. Хлопці вернулися зараз другої днини, на святого Петра, бо нічого їм було тут більше робити, а і додому кортіло їх швидше вертатися та почванитися в селі.

Розуміється, що тепер не мали супокою перед цікавими. Запрошували їх до хати і частували медом та ягодами. Аж обридло безупинно те саме оповідати.

Ровесники дивилися на них з пошаною, не сміли до них приступити.

Через тих чотири дні Грицько, держачи в кишені владичий лист до князя Острозького, безупинно про те думав, як це велике діло довести до путнього кінця. Його мрія здійснилась, а тепер треба було подумати на розум. Він походив з шляхетського старого роду, тож хоч був худопахолком, як і уся ходачкова братія, не хотів посоромити себе перед князем, бажав виступити зі своїми правнуками достойно, по-шляхетськи. Поперед

усього треба було подбати про гарну одежину та й зібрати гроші на перші потреби.

По повороті не давали йому сусіди спокою. Мусив усе розказувати подрібно.

— Не в тім діло, панове, що тепер владика зайнявся хлопцями-кульчичанами, та й мене, старого вашого брата, пошанував, та ви подумайте, яка то честь буде для нас, як хлопці в люде вийдуть, як будуть вчені. Тоді всякий питає: а звідкіля вони? Який їх рід? Хіба неправду говорю?

— Правда, пане Грицьку, коли б вони лише добре велися та пильно вчилися...

— Най би не так! Дав би я їм, то не може бути. Мій рід не сміє бути знеславлений, ну, а старого Конаша знали усі, чесна була людина, а пословиця говорить, що яка яблуня, такий і овоч.

— Тільки, пане Грицьку, от що я вас просив би: не посилайте вже ваших хлопців ні з кіньми, ні з товаром, хай уже доучуються, заки поїдуть, а то виходить з того шкода.

— Та яка шкода? — питає здивований Грицько. — Хіба ж вони які гільтаї? Говоріть, я зараз їх покараю. У мене того не може бути.

— Я не те думаю, а ось як: вийдуть з товаром чи там з кіньми на пасовисько. Зараз їх обсядуть хлопці, та й вони давай розповідати за владику, за хрестики, за экзамен. І зараз усі так заслухаються, що хоч стріляй, не почують. А тим часом товар поволеньки — та й у царину. Товар — то розумна твар, зараз зміркує, що його ніхто не пильнує. Мені вже зробили шкоди на кілька кіп, бігме боже!

— Шкоду-то я вам поповню і вашої ради послухаю, — сказав Грицько.

Він став тепер передумувати, чим би хлопців зайняти до того часу, коли треба буде їхати. Ходив по обійстю та думав. Часами говорив сам до себе півголосом, муркотів

щось. А далі пішов під остріжок свого шпихліра і вистругав дві ясеневі шаблі на боднарським стільці.

— Ось чим я їх займу. Неминуче їм треба буде піти колись на Запорозжя між козацтво. Не завадить піти вже з чимсь. Либонь, що я їх більше не побачу, треба тепер навчити те, що я знаю і чим на Запорозжжі славний був. Марку! Ходи сюди, дитино. На, бери шаблю та вважай. Кожний Жмайло мусить цю штуку знати, то жмайлівська штука. Дивись добре...

Старий став вчити Марка орудувати шаблею та Жмайлової штуки, А ця штука вимагала великої зручності і вправи. Випрямивши руку напроти себе, обертаючи шаблю в малих колесах довкруги шаблі противника так, щоби шаблі «аж сплелись вкупу». Крутити так шаблею дуже швидко, не дати противникові освободити шаблі з того сплету. Відтак нагло зігнути руку в лікті, а тоді шабля противника полетить у повітря. Тоді вже махни раз по голові, та й годі. Ціла річ у тім, щоб виправити руку в кістці. До того треба заправлятися без упину день у день.

Така була теорія Жмайлової штуки, якою Грицько величався і чудеса про те розказував.

Відтепер хлопці не мали іншої роботи, як цілу днину заправлятися. Грицько мірився то з одним, то з другим, і кожного разу вибивав шаблю, як перце.

— Цього тебе ні в якій школі не навчать, а це треба кожному шляхтичеві знати. Го-го, небожата! Ще не одне прийдеться вам пережити. Живемо в поганих часах, а ще настануть гірші. Це прочуває моя душа. Нам прийдеться обороняти наш руський православний народ, нашу церкву від латинства, від ляхні. Будуть криваві бої. Не лиш вчених нам треба, але і лицарів. Тих, може, ще більше, бо книжкою нахабного ворога не зможеш. Так воно, мої діти!

Такі науки давав старий частенько. Звичайно тоді, як відпочивали змучені. Тоді сідав старий на приспу перед

хатою, а хлопці біля нього, на землі. Люде залюбки дивились на того сивоголового старця і двох хлопців...

Марко піймав науку швидше і більше до неї прикладався. Може, тому, що цю штуку вважав власністю Жмайлового роду. Зате Петро вправляв свою власну штуку, до якої почував змалку великий хист. Він добре стріляв з лука, який собі сам змайстрував. Довів до того, що стрілою поціляв птицю на дереві. Тепер, як наслухався від старого дідуня, що їм прийдеться й лицарями бути, він пильніше вправлявся в стрілянні.

І так минав їм час непомітно. Ніхто не кликав їх ні до якої роботи. Грицько передав ведення хазяйства синам, а сам по цілих днях піклувався хлопцями.

А крім того, треба було думати про те, як їх виправити в Острог у школу.

Дістатися з Кульчиць у такий далекий світ було в тих часах нелегко. Хоч би лише до Львова добратися, то була штука. Самому в таку дорогу пускатися було дуже небезпечно. Лише у великих валках, добре зоружених, можна було перебратися через Янівський ліс із Самбора до Львова. Цього лісу боялися люде дуже, бо там крилися розбишаки, які нападали на подорожніх, грабили та убивали або брали і перепродували людей. Треба було розвідувати частенько в Самборі, коли збереться в дорогу до Львова товариство.

По городах були такі ватажки, які брали на себе обов'язок перевести повірену їм валку з города у город. То були люде досвідні, проворні і відважні. За це брали вони невелику нагороду не так у грошах, як у тім, що треба було для нього на кожнім возі везти трохи набору, а в дорозі годувати його на спільний кошт.

В Самборі було таких провідників кілька, а найславніший з них був Грицько Дрозд, міщанин самбірський, що торгував м'ясом.

Старий Грицько Жмайло знався з ним добре. Дрозд купував у Кульчицях товар і свині на заріз.

До нього звернувся Грицько, і він йому обіцяв, що як лише збереться компанія, то дасть йому знати, а що не знає, коли воно буде, то треба бути напоготовленим, щоб не гаючись, бути готовим до дороги.

Грицько, як вернувся додому, наганяв жінки, щоб спішили з шиттям білля. Сільський кравець пошив їм капоти, і кожушини, та шапки. Грицько часто навідувався до Дрозда. Він побоювався, щоб не втратити часу та цієї осені конечно перевезти хлопців в Острог. Хлопців мав відвезти батько Марка, Степан. Степан був кремезний чоловік, відважний і проворний. З ними мав їхати наймит, Грицьків підданий^[1]. До дороги було все приготоване. Кілька днів по Спасі зайшов Грицько до Дрозда і довідався, що валка зібралась і за три дні від'їжджає.

Грицько дуже зрадив і спішив додому, мов на крилах.

— Хлопці! Лагодьтеся в дорогу, позавтра їдете. В хаті Грицька заметушились, мов в улію. Ладили віз, харчі, білизну. Грицько викопав вночі з сусіка в stodolі скриньку з грішми, рахував та передав Степанові:

— Може, там треба буде зложити який окуп, не можемо дати себе засоромити перед князем, що ми діди. Треба буде і вчителям ткнути куку в руку, щоб краще з хлопцями поводитися. Хто мастить, той і їде. А з князем як будеш говорити, то пам'ятай, говори достойно. Ми така сама шляхта, як і він, князь, але все ж то вельможа, а ми худобахолки. За тебе буде вправді говорити владичий лист, та все ж не треба показувати себе дурнем. А в дорозі вважай, вважай, не дай боже напасті, пропали би діти, пропала би уся моя надія, якби їх харцизи піймали та в неволю турецьку продали.

Такі науки повторяв Грицько безупинно, та все йому здавалося, що сказав замало, не все. Як наспів час від'їзду, тоді і хлопці отямилися, що їм приходить покинути рідне село, може, і на все. Їм стало жаль того

всього: і рідної хати, рідні, ровесників, рідних піль і левад. В надвечір'я від'їзду обходили хати знайомих прощатися. Аж плакати хотілося, хоч дотепер раділи страх і рвались думкою в далекий світ.

Хлопці всю ніч не могли заснути. Над ними пересиділа заплакана Маркова мати. Як лише на світ стало заноситися, усі були на ногах. Грицько наглядав, щоб усе було до ладу. По кілька разів оглядав воза й коней, чи що в дорозі не попсується.

Вже запрягли коней і мали сідати, як Петро кудись пропав, наче під землю провалився. За ним шукали і кликали. Тоді Марко побіг кудись, кажучи:

— Я його зараз знайду.

Він побіг на цвинтар^[2] і тут справді знайшов Петра. Він стояв навколішки на могилі батьків своїх і молився. Відтак поцілував землю, взяв грудку землі, завинув у ганчірку і поклав за пазуху. При тім він плакав, аж заходився, і зовсім не помітив Марка, що стояв за ним, не перебиваючи йому.

— Ходи, Петре, нам пора їхати.

Петро ще раз перехрестився, поцілував землю і, встаючи, обтирав заплакані очі.

Як вернулися, Марко виправдував Петра перед дідусем:

— Він ходив на цвинтар з своїми прощатися.

— Тепер попрощайся зі мною, з нами. — Старий обняв Петра і сердечно поцілував. — Ти гарна дитина, що своїх батьків любиш. Люби і нас так, як ми тебе полюбили.

Тепер стали всі хлипати, та прощатися, та обіймати хлопців. Коло загороди Жмайлів зібралося багато народу. Грицько пішов до хати і виніс старезну закопчену ікону. Як уже рушали з обійстя, старий стояв з відкритою головою на порозі і благословив їх образом. Ще на закруті оглянулися хлопці і побачили старого дідуся на порозі. Побачили востаннє...

В Самборі треба було ще один день переждати, поки валка зібралася. Хлопці пішли ще попрощатися зі школою та о. Атанасієм.

Чимало зібралось возів під рукою Дрозда. Він здавався чоловіком непоказним, бо був малого росту і сухий. Та в нього була така сила, що, піймавши вола за роги, валив його на землю.

У його валці було яких п'ятдесят озброєних людей. Було кілька рушниць, пістолів, шабель, списів і бердишів. Кожний озброївся у що попало, щоби було чим від напасті оборонятися. Були тут люде різного віку і професії, найбільше купців з своїми підручними. Одні їхали до Львова по набір, інші верталися з Самбора до Львова.

Дрозд придивлявся кожному зокрема і оцінював його бойову вартість. Видно, що був із людей радий, бо затирав руки і підморгував.

Прийшов і до кульчичан:

— Що ж, панове школярі, їдемо, — будемо вчитися, га? Вчімся, щоби не підсипали березової кашки... Ге-ге-ге...

В дорогу треба було пускатися підвечір, щоби до дня доїхати Янівського лісу.

Вже сонце сховалося, надворі потемніло: не було місяця, лише звізди мерехтіли по темному блакитному небі.

Степан уклав хлопців спати на возі, повкривавши їх кожухами. Сам присів спереду побіч наймита.

Дрозд перехрестився тричі на церкву і поїхав на першій возі, а всі рушили за ним. На останньому возі посадив свого челядника Петра, хлопа молодого, плечистого і сильного, як ведмідь.

Петро з Марком лежали горілиць і дивились на зорі. Вони перелічували падучі зорі та молилися потихеньку за померші душі. Загально було відомо, що коли паде зоря, то якась душа розсталася з тілом. Вози колихалися

по нерівній дорозі, а це наводило сон на людей, і всі дрімали. Не дрімав лише Дрозд та його челядник. Особливо Дрозд мусив бути при пам'яті, бо на його відповідальності була уся валка.

У тому місці розливався круто Дністер з своїм допливом Стрважем і Верещицею. Було повно закрутів, мочарів, і лише той міг туди вночі переїхати, хто знав добре дорогу. Під слітну пору, коли води повиливали, ніхто не важився переїхати і вдень, бо частенько люде топилися в болоті. Хто не знав дороги, той не знав, як виминути ті зрадливі місця, що, нібито порослі густою зеленою травою, криють під собою великі безодні, з яких нема порятунку. Не було тут близько ні села, ні лісу, хіба комиш та верболози, яких уночі від комишу та трощі не відрізниш. А ще вночі, — люде присягалися, що це правда, бо кожний це бачив, — лихий — дух святий при нас! — із свічкою по болоті, по безоднях ходить і блуд наводить. Хто нетямущий піде за таким світлом, — пропав обов'язково. А коли хто, побачивши такий блуд, перехреститься, то лихий проти божої сили не встоїться, і світло загасить. Але зараз знову засвітить. Один чоловік з Конюшок Королівських лише чудом божим вирятувався від смерті. Заблукався, збився з шляху і пішов за світлом. Здавалося йому, що то в селі світять, бо світилося в кількох місцях. Аж натрапив на топіль і запався по саму шию. Довкруги почув чортячий регіт, — диявол радіє, бо душа без покаяння з тіла виходить. Чоловік мав настільки тямки, що кликнув: «Хрест святий, оружжє на диявола!» — і в тій хвилі домацався ногами чогось твердого та надібав під водою гілляки з верби, що в тому місці в воду запалася. Тим він і вирятувався.

Про те всі посторонні люде знали, що тудою переїздили.

Дрозд знав ту дорогу, як свою власну хату, бо сотий раз переїздив. Вже надранком, як лише стало

прояснюватися, задержалася компанія на крайчику лісу. Дрозд став гукати, люде прочуняли і стали заїздити вбік та уставляти вози. Вони оточили чотирикутник, в якому розклали огонь, і стали варити сніданок. Коням поклали пашу. Коні стрясували із себе росу і форкали, радіючи, що відпочинуть.

Люде шептали молитви та йшли до потоку митися. Кожний випростовував спину від довгого сидіння.

Дрозд заповів, що, як тільки сонце покажеться, треба їхати далі, щоби за дня переїхати небезпечний ліс.

Надворі ставало щораз ясніше, хоч землю присіла густа мряка, що світу божого не було видно.

Так як Дрозд заповів, о сході сонця рушили в дальшу дорогу.

Янівський ліс був дуже великий. Через нього вела лиха болотиста, ніколи не висихаюча дорога. Було тут повно калюжок, ямок і долів з гнилою позеленілою водою. До того — повно в них ломаччя і коренів, якими люде, їдучи, ті доли гатили. Тудою треба було їхати поволі і уважно, щоби не вивернути та не поломити воза, бо сонце сюди ніколи не доходило через височезні дерева, що росли по боках. І тепер, хоч поволі розійшлась мряка і випогодилося, тут було мрачно і непривітно.

З лісу тягло гнилим, задушливим повітрям.

Дрозд наказував, щоб люде не спали, бо не знати, що може трапитись. По боках дороги йшли вартові з бердишами та списками.

В'їжджаючи в ту пітьму, всі були схвильовані, начеб прочували якесь лихо.

Лише десь опівдні повіяв легенький вітерець, дерева стали колихатися, мряка кудись подівалася, аж прояснилося. Всі повеселішали, і аж тепер прорвалася сумна мовчанка, що досі царила. Люде стали розмовляти.